

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

САВЧУК АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК 94:323.382:63-051 (470+571) "1861" (043.5)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ У СЕЛЯНСЬКІЙ СПРАВІ
ІЗ ПІДГОТОВКИ РЕФОРМИ 1861 РОКУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Мельничук Олег Анатолійович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри всесвітньої історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Надтока Геннадій Михайлович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри всесвітньої історії

кандидат історичних наук, професор
Кривошея Ігор Іванович,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання

Захист відбудеться 15 жовтня 2020 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна, 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б)

Автореферат розісланий « 14 » вересня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Горпинченко І.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Запровадження Великих реформ 1860–1870 рр. стало найбільш резонансною подією в історії Російської імперії XIX ст. за масштабністю і глибиною впливу на всі сторони суспільного буття, лейтмотивом яких стала селянська реформа 1861 р. Задля її підготовки імператором Олександром II був створений Головний комітет у селянській справі як спеціальна державна установа. Враховуючи терміновість необхідності вирішення аграрного питання, яке особливо гостро постало в Російській імперії після її поразки у Кримській війні 1853–1856 рр., до складу цього органу увійшло кілька чиновників найвищого рангу, а сам Комітет посів винятково особливе місце в урядовій структурі. Проте, не зважаючи на вирішальний внесок, зроблений Головним комітетом у розробку основних положень зазначеної реформи, діяльність цієї установи не отримала належної уваги з боку науковців. Власне саме цим, насамперед, й визначається актуальність теми даного дослідження. Воно дозволяє з'ясувати вплив громадської думки на розробку основних положень реформи; виявити найбільш поширені ідеї щодо існуючого ладу країни, пов'язані з її підготовкою. Крім того дає можливість з'ясувати правовий статус Комітету як органу управління, визначити його роль і місце в механізмі підготовки та впровадження заявлених державою перетворень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в руслі наукової теми «Актуальні проблеми всесвітньої історії та методики її викладання» кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, затверджена рішенням кафедри всесвітньої історії, Протокол № 5 від 07.12.2016 р. (2017 – 2021).

Об'єктом дослідження є державна установа Головний комітет у селянській справі Російської імперії.

Предметом дослідження є діяльність Головного комітету у селянській справі та його структур із підготовки селянської реформи 1861 р.

Мета дослідження полягає у комплексній характеристиці діяльності Головного комітету у селянській справі із підготовки проведення селянської реформи 1861 р.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання**:

- здійснити історіографічний та джерелознавчий аналіз та охарактеризувати методологічний інструментарій дослідження;
- розкрити передумови заснування Секретного комітету 1857 р. та перші кроки його діяльності;
- дослідити протистояння ліберальних і консервативних сил, яке мало місце у ході роботи Головного комітету;
- охарактеризувати діяльність Губернських комітетів та Редакційних комісій як дорадчих органів Головного комітету, їх регіональні особливості;

- проаналізувати діяльність Головного комітету у селянській справі на завершальному етапі розробки положень реформи.

Методологія дослідження включає широкий спектр принципів та методів наукового дослідження. Зокрема таких, що притаманні суто історичній науці, а також тих, які застосовуються й в інших галузях знань. Отже, використовувалися принципи: історизму, науковості, об'єктивності, системності, розвитку та комплексності. У межах історичного підходу використано порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний та проблемно-хронологічний методи дослідження. До загальнонаукових (міждисциплінарних) методів належать: статистичний і динамічний пошуки, аналіз, синтез, опис, дедукція та індукція, а також логічний та системний аналізи (причинно-наслідковий і структурно-функціональний аналізи).

Хронологічні рамки дослідження. Діяльність Головного комітету у селянській справі охоплює період з часу його створення 3 січня 1857 р. до видання імператорського «Маніфесту» 19 лютого 1861 р.

Територіальні межі дослідження визначаються тогочасними кордонами Російської імперії, адже діяльність Головного комітету у селянській справі стосувалась реформи загальнодержавного масштабу.

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дослідження:

- вперше в українській історіографії здійснено комплексне дослідження діяльності Головного комітету у селянській справі;
- вперше з'ясовано вплив особистісного фактору на роботу Головного комітету та його структур і, зрештою, на прийняті підсумкового рішення;
- вперше здійснено аналіз діяльності Губернських комітетів на основі фондів Київського губернського комітету, що зберігаються в ЦДІАК України;
- детально проаналізовано: діяльність Головного комітету на різних етапах підготовки селянської реформи 1861 р., внутрішню боротьбу та ідейні протиріччя між реформаторами всередині Головного комітету та поза цією установою. Зазначене протистояння досліджено в ключі дихотомії ліберальних та консервативних ідей у російському суспільстві в цілому;
- уточнено внесок Головного комітету у селянській справі в організацію підготовки і проведення селянської реформи 1861 р. Зокрема, це стосується питань керівництва, яке здійснював Головний комітет над процесом формування підконтрольних комітетів і комісій різного рівня, які займалися розробкою проектів реформи, підбором кандидатур на посади мирових посередників тощо.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що сформульовані у ньому основні положення і висновки можуть бути використані в процесі сучасного реформування галузі вітчизняної освіти. Матеріали дослідження стануть у нагоді при написанні узагальнюючих праць з історії слов'янських народів, всесвітньої історії, аграрної історії, джерелознавства, а також можуть бути використані для розробки спецкурсів із всесвітньої історії та історії слов'янських народів тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено автором на конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 5–6 травня 2017 р.), «Чорноморських наукових студіях» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (м. Львів, 24–25 листопада 2017 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Дніпро, 8–9 грудня 2017 р.), міжнародній науковій конференції «Modern educational space: the transformation of national models in the terms of integration» (м. Лейпциг, 26 жовтня 2018 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (м. Баку, 14–15 грудня 2018 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 13 наукових статтях і тезах, з яких 5 – опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, 1 – у виданнях, які включені до міжнародних науково-метричних баз; 7 – у збірниках наукових конференцій.

Обсяг і структура дисертації визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, 4 розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг основного тексту становить 182 с., загальний – 245 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та географічні межі, сформульовано мету й наукові завдання роботи, наукову новизну та практичне значення роботи, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, висвітлено особистий внесок здобувача, апробацію, кількість публікацій та структуру роботи.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»**, який складається з трьох підрозділів, проаналізовано стан наукової розробки теми, джерельну базу тощо. Окреслено теоретико-методологічні засади роботи.

У підрозділі 1.1. **«Історіографія дослідження»** здійснено аналіз історіографічного доробку попередників згідно із темою роботи.

Історичне студіювання селянської реформи 1861 р. та у цьому контексті діяльності Головного комітету у селянській справі тривають вже понад півтора століття і впродовж цього часу зазнали кілька кардинальних світоглядних змін у дослідницьких підходах. Історіографічна база із цієї теми є широкою. Дослідження класифікуються за хронологічним, методологічним

та регіональним принципами. Найявний масив історичних студій із проблематики селянської реформи 1861 р. можна поділити на кілька основних груп. До першої слід віднести історіографічний доробок другої половини ХІХ – початку ХХ ст., який представлений працями вчених Російської імперії; другу групу складають напрацювання радянських істориків; третю – сучасні наукові розробки українських вчених; четверту – студії зарубіжних дослідників, важливою складовою яких є праці сучасних російських істориків.

Дослідження проблематики селянської реформи 1861 р., здійснені впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є надзвичайно цінним інформативним джерелом, оскільки представлені у тому числі й працями сучасників зазначеної події. У цьому контексті не можна було обійти увагою роботи: І.І. Іванюкова «Падіння кріпосного права в Росії» (1882), Г.А. Джаншиєва «Епоха Великих реформ» (1883–1907), Л.В. Ходського «Земля і землероб» (1891), П.І. Ляценка «Селянська справа і пореформена землевпорядна політика» (1913), П.Л. Кованька «Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки з фінансової точки зору» (1914) тощо.

Варто окремо відзначити багатотомне ювілейне видання «Велика реформа», опубліковане 1911 р. до 50-річчя реформи. Його редактори О.К. Дживелегов, С.П. Мельгунов та В.І. Пічета вказували на необхідність вивчення причин скасування кріпосного права, дослідження розвитку кріпосницького села у дореформений період, ролі селянських заворушень напередодні реформи в процесі її запровадження.

Вагомий внесок у вивчення проблеми селянської реформи 1861 р., її передумов, перебігу процесу підготовки і наслідків було здійснено радянськими вченими. Однак, саме діяльності Головного комітету у селянській справі уваги приділялося недостатньо. Часто це питання розглядалося побіжно, навіть обмежуючись коментарями у кілька речень. Окрім цього, праці радянського періоду відзначалися значною заідеологізованістю, але, водночас, ретельним опрацювання історичних джерел. Ідеологічне забарвлення цих робіт полягало у тому, що діяльність Головного комітету розглядалася через призму соціальних і класових протиріч, на межі внутрішньої політики самодержавства і глобальних світових тенденцій соціально-економічного розвитку. Селянська реформа 1861 р. вивчалася з позицій марксизму-ленінізму, сформованих насамперед працею К. Маркса «Примітки щодо реформи 1861 року і пореформений розвиток Росії», де, зокрема, наголошувалося на тому, що хоча поміщик і втратив владу над особистістю селянина, але останній все одно залишався залежним від свого колишнього господаря. В.І. Ленін у 1890-х рр. зазначав про те, що саме ця реформа дала початок розвитку капіталізму у Російській імперії. Вектор, сформульований К. Марксом і В.І. Ленінінм вже чітко простежується в роботі М.М. Дружиніна «Журнал землевласників» за 1926–1927 рр. та перевиданої 1987 р. Селянську реформу 1861 р. та в її контексті діяльність Головного комітету вивчали М.М. Покровський, Є.А. Мороховець,

М.В. Нечкіна, І.І Полосін та В.М. Бочкарьов, В.К. Яцунський, П.А. Зайончковський, М.М. Дружинін, І.Д. Ковальченко, І.І. Розін та ін.

Питанням селянської реформи 1861 р. були присвячені дисертації М.І. Белана, М.Б. Фрідмана, О.Т. Короткевича, В.С. Орлова, І.Н. Кунтикова, К.Ф. Максимова, М.М. Максименка, П.Ф. Щербини, Б.Г. Литвака та ін. У 1980-х рр. вийшли з друку ґрунтовні роботи І.І. Іванюкова, В.І. Семєвського, Г.А. Джаншиєва, А.А. Корнілова, П.Б. Струве та ін.

Чи не найбільше до розробки теми долучилася Л.Г. Захарова у своїй монографії «Самодержавство і відміна кріпосного права в Росії» (1984), але навіть у цьому дослідженні діяльність Головного комітету не знайшла належного відображення.

Окреме місце у дослідженні реформи радянськими вченими посідають праці, автори яких студіювали зарубіжну історіографію проблеми, зокрема Н.Б. Селунська, М.Д. Карпачов, Г.В. Павловська. Тут слід перелічити й самих зарубіжних дослідників цієї теми: Б. Пейрс, М. Берінг, У. Морфілл, Дж. Мейвор, Д. Філд, У. Лінкольн, А. Рібер, Т. Еммонс, Ф. Старр, Р. Уортман та багато ін.

На сучасному етапі вітчизняні й зарубіжні дослідники намагаються змінити парадигму вивчення селянської реформи 1861 р., має місце пошук нових тенденцій та методів дослідження цієї визначної історичної події і у даному контексті діяльності Головного Комітету у селянській справі. Тут варто вказати на вагомий доробок саме українських і російських вчених.

Селянська реформа 1861 р. є невід'ємною частиною вітчизняної історії, оскільки у часи її підготовки і запровадження близько 80% етнічних українських земель входили до складу Російської імперії. З огляду на це її проблематика постійно перебуває у полі зору українських вчених. Тут слід згадати монографії Т.О. Шаравари і Т.Ф. Литвинової, опубліковані 2011 р.

Із зазначеної теми були виконані кандидатські і докторські дисертаційні дослідження, до числа авторів яких належать: В.В. Бондар, М.П. Маслов, А.О. Михайлик, С.В. Набока, О.М. Обметко, П.С. Олешко, Н.П. Пашина, А.В. Шевчук, Ю.В. Ярченко та ін.

У цьому контексті не можна обійти увагою видання «Український селянин», яке на сьогоднішній день є провідним із вивчення проблематики селянської реформи 1861 р.

Напевно найбільш вагомим напрацюванням сучасної російської історичної науки із зазначеної теми належать авторству Б.Н. Миронова. Йдеться про монографії: «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства» у двох томах (1999–2000 рр.), «Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX в.» (2010 р.), «Российская империя: от традиции к модерну» у трьох томах (2014 р.) тощо.

Таким чином, на основі аналізу історіографії проблематики селянської реформи 1861 р. зроблено висновок, що діяльність Головного комітету

у селянській справі до нині не стала предметом спеціального комплексного вивчення.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* проаналізовано комплекс різноманітних за характером і ступенем інформативності неопублікованих й опублікованих документів, що зберігаються в державних архівах України.

Слід зауважити, що Головний комітет у селянській справі як офіційна, хоча й секретна в певний період своєї діяльності, державна установа із розгалуженою мережею допоміжних органів залишив по собі також чималу джерельну спадщину.

Переважна її частина на сьогодні вже є опублікованою. Важливе місце тут займають Журнали Головного комітету – тритомне видання, що містить протоколи усіх засідань цієї установи, починаючи з січня 1857 р. і по лютий 1861 р., а також основні програмні й службові документи в додатках. Не менш важливими для виконання завдань дослідження стали матеріали роботи Редакційних комісій, де у довільній, проте у дуже професійній формі викладено основні етапи діяльності Комітету. Враховуючи активну роль, яку відіграв в роботі Комітету міністр внутрішніх справ С.С. Ланський, цікавими для дослідників є відповідні документи вже цього відомства, зібрані у Матеріалах МВС.

Важливу групу опублікованих джерел складають спогади і мемуари, які залишили по собі учасники Головного комітету, а саме Я.І. Ростовцев, С.С. Ланський, Д.М. Блудов, М.А. Корф, М.М. Муравйов та їхні радники, а також члени Редакційних комісій П.О. Валуєв, М.П. Семенов, П.П. Семенов-Тянь-Шаньський, М.О. Мілютін, М.П. Позен, В.І. Назімов та інші. Ця група джерел демонструє вплив міжособистісного, а, отже, суб'єктивного фактору на підготовку реформи, дозволяє поглянути на неї більш широко та збагнути прагнення і переконання кожної із задіяних у цьому процесі сторін.

До неопублікованих джерел належать матеріали інших установ, створених та підконтрольних Головному комітету – Губернських комітетів. У рамках даного дослідження були ретельно вивчені документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Хмельницької області, де містяться матеріали Київського, Волинського і Подільського губернських комітетів, а також канцелярії Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, який теж брав активну участь у роботі комітетів.

Отже, виявлена й залучена в процесі даного дослідження джерельна база є достатньо репрезентативною і дозволяє скласти чітке розуміння предмету роботи, а також вирішити весь спектр зазначених наукових завдань.

У підрозділі 1.3 *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* розглянуто теоретико-методологічні принципи й підходи, використані в процесі написання роботи.

Теоретико-методологічна база дослідження побудована на цивілізаційному підході, на принципах історизму, об'єктивності, науковості, системності та комплексності. У межах цих підходів були застосовані відповідні методи дослідження, зокрема порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний. Важливу роль у ході здійснення структурно-функціонального аналізу зібраних матеріалів, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і проведення необхідних статистичних підрахунків відіграли міждисциплінарні методи дослідження. Теоретико-методологічний інструментарій, застосований під час написання роботи, ґрунтується на сучасній методології пізнання історичних явищ і процесів. Його використання сприяло розкриттю теми дослідження, досягненню поставленої мети й отриманню нових обґрунтованих знань.

Залучення широкого спектра методологічних прийомів дало можливість максимально повно розглянути основні аспекти діяльності Головного комітету у селянській справі із підготовки селянської реформи 1861 р.

У другому розділі **«Історичні передумови селянської реформи 1861 р. у Російській імперії»**, який складається з двох підрозділів висвітлено увесь спектр причин, що вплинули на усвідомлення на рівні держави необхідності запровадження зазначеної реформи, а також проаналізовано спроби Російської імперії вирішити селянське питання у так званій дореформеній період, зокрема висвітлено діяльність Секретних комітетів у цьому напрямі.

У підрозділі 2.1. *«Спроби вирішення селянського питання у дореформеній період»* досліджено заходи, запроваджені Російською імперією задля вирішення селянського питання у першій половині ХІХ ст.

Визначено, що перші реформаторські ініціативи були застосовані у першій чверті ХІХ ст. щодо прибалтійського селянства, яке на межі ХVІІІ–ХІХ ст., з причини незадоволення своїм становищем, безперервно бунтувало. Так, 11 травня 1803 р. було видано указ про заснування Комітету з «покращення побуту» остзейських селян. Складений Комітетом законопроект був затверджений Олександром І 20 лютого 1804 р. (розповсюджувався також на Естляндію). Згідно із цим документом, селяни визнавалися прикріпленими до землі, а не до власника маєтку, їх не можна було продавати без землі. Зрозуміло, що цей закон не міг задовольнити селян і заворушення продовжилися. Наступним кроком став Закон від 24 травня 1816 р., яким скасовувалося кріпосне право: селяни стали вільними, але без наділення їх землею. Впродовж наступних двох років були видані фактично аналогічні: «Постанова про курляндських селян» (28 серпня 1817 р.) і «Положення про ліфляндських селян» (26 березня 1819 р.). Отже, скасування кріпосного права в прибалтійських губерніях не призвело до поліпшення становища селян і заворушення мали своє продовження, значно посилювалися у 1840-х рр. Це змусило уряд затвердити нове «Ліфляндське селянське поземельне уложення» (1849 р.), що з 1856 р.

поширювалося і на Естляндію, згідно з яким поміщикам заборонялося використовувати в інших цілях так звану податну землю (що здавалась у найм селянам) і наказувалося надавати її переважно селянам даної смуги, а насправді ж дозволяло поміщикам зменшити розміри орендних земель. Цей захід викликав іще більші селянські заворушення.

У першій половині XIX ст. робилися й інші спроби реформування. У 1803 р., згідно з ініціативою великого землевласника графа С.П. Румянцева, був виданий Указ про вільних хліборобів, який надавав право поміщикам відпускати селян на волю, наділивши їх землею. Даний указ істотно не змінив ситуації, адже звільнення селян залежало винятково від волевиявлення поміщиків. Впродовж першої чверті XIX ст. до категорії «вільних хліборобів» було переведено всього 33782 осіб, що становило менше 0,5% загальної кількості кріпаків. Тим не менше, видання цього закону все ж давало, хоча і незначний, поштовх для розвитку капіталістичних відносин.

Як переконливо доведено численними дослідженнями істориків та економістів, можливості кріпосного господарства як економічної системи вже під кінець першої чверті XIX ст. були вичерпані. Це починало чітко усвідомлювати і тогочасне російське суспільство. Селянство виявляло це у формі заворушень, панівні верстви висували пропозиції щодо скасування кріпосного права, державна влада намагалася задовольнити ці суспільні запити.

Усі зусилля, які докладалися у зазначеному напрямі, однак, виявилися безрезультатними. Несуттєві зміни, що тільки деякою мірою послаблювали, і то з перемінним успіхом, феодальний тиск на селян, не могли виправити наявної ситуації. Абсолютна неефективність попередніх дій влади у зазначеному напрямі показала необхідність глобальних перетворень у масштабі усієї країни. З такою ініціативою виступив сам імператор Олександр II. Необхідними важелями впливу володіло Міністерство внутрішніх справ на чолі із С.С. Ланським. Складне ж завдання проаналізувати реформаторський досвід і нарешті обрати правильну стратегію, що змогла би задовольнити усі суспільні стани, було покладено на Секретні комітети, створення яких і ознаменувало початок «Великої реформи».

У підрозділі 2.2. *«Основні напрями діяльності Секретних комітетів»* досліджено діяльність зазначених дорадчих установ, створених імператором Миколою I з метою вирішення селянського питання.

Проаналізовано як нереалізовані проекти Секретних комітетів щодо звільнення селян без землі, так і успішні, які було покладено до основи законів – це Указ від 2 квітня 1842 р. (про зобов'язаних селян), Указ від 8 листопада 1847 р. (кріпакам було дозволено викуплятися на волю у разі продажу поміщицького маєтку з публічного торгу) тощо. Разом із цим висвітлено питання ролі Секретних комітетів у процесі запровадження двох досить резонансних реформ – так званої реформи П. Кисельова

1837–1841 рр., що регламентувала управління державними селянами, а також «Інвентарної реформи» (Інвентарні правила 1847–1848 рр.).

Усі перелічені вище закони ніяким чином не зменшували напруги у суспільстві, а призвели до її більшого посилення, що особливо гостро проявилось у Правобережній Україні, де конфлікт між поміщиками і селянами обтяжувалися також національним і релігійним питаннями.

Отже, діяльність Секретних комітетів все ж не призвела до вирішення селянського питання насамперед з тієї причини, що ці установи не наважилися висунути питання про ліквідацію кріпосного права.

У третьому розділі **«Діяльність Головного комітету із підготовки проекту реформи»**, який складається з трьох підрозділів, висвітлено історію створення цієї установи та напрями роботи, діяльність (акцентовано на її регіональних особливостях) підпорядкованих Комітету структур, зокрема Губернських комітетів і Редакційних комісій, проектні пропозиції останніх стосовно вирішення селянського питання тощо.

У підрозділі 3.1. *«Створення і персональний склад Головного комітету у селянській справі»* досліджено історію його створення, акцентовано увагу на ролі особистісного фактору в процесі розробки основних засад селянської реформи 1861 р. і у цьому контексті детально проаналізовано внесок основних діючих осіб Комітету.

У 1857 р. з метою «обговорення заходів із облаштування побуту поміщицьких селян» було створено Секретний комітет, який підпорядковувався безпосередньо імператору Олександрю II, а під час його відсутності тут головував князь О.Ф. Орлов. Останній, враховуючи рівень напруги у суспільстві наполягав на доцільності нерозголошення інформації щодо існування цієї організації, оскільки вважав, що в іншому разі «бродіння умів» лише посиляться. Секретний комітет вже наступного, 1858 р., був перейменований на Головний комітет у селянській справі, а його існування і діяльність відтоді не приховувалися від суспільства, оскільки більшість його членів погодились із думкою, що оприлюднення намірів майбутньої реформи дасть Комітету змогу діяти від імені імператора.

Значну увагу приділено аналізу результатів засідань 14 і 17 серпня 1857 р., на яких було визначено, що на першому етапі реформи слід зробити кроки назустріч звільненню селян (задля припинення заворушень в їхньому середовищі), зокрема, спростити діюче законодавство; не оголошуючи відкрито планів реформи, усіма можливими засобами заохочувати добровільні двосторонні угоди між селянами та поміщиками. Окрім безпосереднього завдання збільшення кількості особисто вільних селян, значення цього процесу полягало у всебічному його дослідженні як членами Комітету, так і Міністерством внутрішніх справ з метою збору необхідної інформації для розробки основних засад наступного етапу реформи. Саме на другому, перехідному етапі, мали бути прийняті головні положення реформи, які базувалися б на даних, зібраних на першому етапі, тому Комітет і надавав

йому таке виняткове значення. Третій же етап, відповідно, спрямовувався на реалізацію самої реформи.

У підрозділі 3.2. *«Регіональні особливості функціонування Губернських комітетів»* йдеться про створення Губернських дворянських комітетів, їхню діяльність із розробки селянської реформи 1861 р. та особливості цієї роботи на місцях.

Замість чергової реконструкції кріпосного права було взято курс на розробку конкретної програми реформи. Змінилися й методи роботи: визнавши необхідність публікації рескриптів, Секретний комітет фактично проголосив одним із своїх головних принципів гласність. Наскільки новим і незвичним явищем стала для абсолютної монархії ця гласність, свідчив той факт, що навіть санкціоновані царем закони про звільнення селян в Прибалтійських губерніях або південно-західні інвентарі так і не знайшли свого відображення у Зведенні законів Російської імперії 1857 р. Не підлягала широкому розголосу і така розробка, як Нове положення 1856 р. для Естляндії. У цьому зв'язку публікація перших двох рескриптів – генерал-губернаторам В.І. Назімову та П.М. Ігнат'єву – свідчила, що влада безповоротно вступила на шлях підготовки реформи, яка мала бути вже не локальною, а загальною для всієї Російської імперії.

Закликаючи дворянство до участі в підготовці реформи через обрані ним Губернські комітети, влада водночас суворо регламентувала діяльність останніх, обмеживши її так званими обов'язковими «головними підставами» реформи, тобто урядовою програмою рішення селянського питання. Сама ця програма, викладена в рескриптах, була еkleктичною, оскільки включала деякі положення попереднього законодавства і відрізнялася певною невизначеністю, не прояснюючи, яким повинно бути остаточне рішення земельного питання. В цілому ж вона була зорієнтована на збереження феодальних відносин на селі і після перетворень. Ухвалення рескриптів урядом означало фактичну відмову від традиційної політики монархії в селянському питанні, визнання її неспроможності.

Серед факторів, що сприяли зміні урядової політики в селянському питанні після прийняття Квітневої програми 1858 р., найважливішим було зростаюче невдоволення селян у зв'язку з тривалим очікуванням скасування кріпосного права, зокрема виступ селян в Естляндії у травні-липні 1858 р.

Визначено, що до перелому в ході підготовки реформи призвела поява ліберальних меншин у Губернських дворянських комітетах і викликана цим криза «верхів».

У підрозділі 3.3. *«Вирішення селянського питання у проектних пропозиціях членів Головного комітету і Редакційних комісій»* відображено історію створення останніх, їхню діяльність, а також контакти цих структур.

Редакційні комісії були створені у квітні 1859 р. (голова Я.І. Ростовцев) з метою розробки проекту загального положення із облаштування побуту поміщицьких селян. Слід зауважити, що передбачалося створення двох таких

комісій, але було засновано лише одну, яка зберегла за собою назву у множині.

Відображено три основні етапи діяльності Редакційних комісій: вивчення пропозицій більшості Губернських комітетів і складення чернетки проекту реформи; внесення правок до проекту реформи згідно із зауваженнями дворянських депутатів і аналіз матеріалів інших Губернських комітетів; завершальна стадія роботи над проектом реформи.

Вивчивши історію двох скликань членів Губернських комітетів можна зробити висновок, що переважна частина дворянства не сприйняла позицію вирішення селянського питання, розроблену Редакційними комісіями. По суті, їхня програма не задовольнила жодну з фракцій всередині дворянства, тому Головний комітет вдався до пошуку компромісного рішення одночасно між цими фракціями та Редакційними комісіями. Разом з тим, більшість членів Комітету вбачали, що саме програма Редакційних комісій відображала на даному етапі справжню позицію державної влади щодо пануючого стану. Розрахована на збереження дворянства і задоволення, по можливості, його інтересів, програма виходила в першу чергу з державних потреб в цілому. Державні діячі намагалися скасувати кріпосне право в такий спосіб, щоб уникнути шляху європейських країн, які періодично переживали революційні потрясіння. Практичне здійснення цієї справи втілювалося у конкретній програмній вимозі – поряд із збереженням дворянського землеволодіння забезпечити міцну осілість колишніх поміщицьких селян, закріпивши за кожним із них наділ за викуп, створити міцний прошарок дрібних власників-селян і тим самим запобігти їхній люмпенізації.

У жовтні 1860 р. Редакційні комісії припинили свою діяльність, а підготовлені ними проекти спочатку розглядав Головний комітет у селянській справі, пізніше – Загальні збори Державної Ради.

У четвертому розділі **«Головний комітет і вироблення основних положень реформи»**, який складається з двох підрозділів висвітлено ідейну боротьбу між учасниками Головного комітету у селянській справі, зокрема консерваторів і лібералів, у ході розробки та прийняття підсумкових документів щодо селянської реформи 1861 р.

У підрозділі 4.1. *«Розробка та прийняття Головним комітетом підсумкових документів»* досліджено процес роботи членів цієї установи над остаточним варіантом основних положень реформи.

Виконуючи доручення Секретного комітету, 22 січня 1857 р. міністр внутрішніх справ С.С. Ланський розіслав проект циркулярного відношення до начальників губерній і губернських предводителів дворянства, де було чітко сформульовано мету і побажання уряду щодо скасування кріпосного стану, який, втім, так і не був затверджений і дав початок тривалій ідейній боротьбі, що завершилася лише 4 грудня 1858 р. Зіткнулися ліберальна позиція С.С. Ланського із позицією консервативно налаштованої більшості членів Комітету. Зазначений проект продемонстрував першу реакцію імперської влади щодо ідейної боротьби між консервативним і ліберальним

дворянством, не погоджуючись із позицією московського дворянства позбавити селян права викупу їхньої садибної осілости та підтримавши пропозицію тверських лібералів поширити викуп на польові наділи.

Після того, як 30 грудня 1857 р. С.С. Ланський представив до Секретного комітету записку із пропозицією дозволити ознайомлювати громадськість із ходом роботи цієї установи (шляхом оприлюднення належної інформації на шпальтах «Журналу Міністерства внутрішніх справ») значно більше представників російського дворянства долучилися до процесу обговорення селянського питання і майбутніх змін у суспільно-політичному устрої держави.

Висвітлено питання, які викликали найбільш запеклі суперечки у ході роботи Головного комітету: умови викупу надільної землі, розмір повинностей, величини селянського наділу, межі влади поміщика та громади тощо. Разом із цим, детально проаналізовано хід розробки і зміст наступних ключових документів, що передували створенню остаточного варіанту програми реформи: «Проект плану робіт, передбачених дворянськими Губернськими комітетами із облаштування селянського побуту» (17 березня 1858 р.), «Програма занять Губернських комітетів» (21 квітня 1858 р.), «Положення про тимчасових генерал-губернаторів» (17 травня 1858 р.), «Про підстави, які повинні служити керівництвом під час розгляду проектів положень Губернських комітетів» (4 грудня 1858 р.) та ін.

Останнє засідання Комітету відбулося 14 лютого 1861 р., а 19 лютого він припинив свою діяльність з причини прийняття законодавчих актів про відміну кріпосного права.

У підрозділі 4.2. *«Протистояння ліберальних і консервативних ідей у ході затвердження проекту реформи»* висвітлено боротьбу переконань стосовно остаточного варіанту проекту реформи у середовищі її основних учасників: Головного комітету у селянській справі, Міністерства внутрішніх справ, Губернських комітетів, Редакційних комісій тощо.

Вже на етапі збору необхідних статистичних матеріалів, які відображали реальний стан тогочасного російського села, виникли перші ґрунтовні розбіжності у думках щодо питання мети самої реформи та розуміння її призначення. Таких напрямів виявилось три: ліберальний проект, спрямований на розбудову капіталістичних відносин на селі; представники демократичного напрямку акцентували на проблемах розвитку самого російського суспільства, більшу частину якого складали селяни, зокрема – на необхідності подолання соціальної напруги на селі; консервативна ж опозиція мала на меті збереження існуючого статусу поміщиків та недопущення радикальних перетворень, в чому вбачалася загроза самому існуванню Російської держави.

Ліберальний напрям представляли члени Головного комітету Я.І. Ростовцев та С.С. Ланський. Ідеї консерваторів у Комітеті просували В.М. Панін та М.М. Муравйов і його помічник П.О. Валуев. Більшість же

учасників Головного комітету спершу відстоювала позиції консерваторів, а згодом приєдналась до ліберальної платформи.

Не менш запеклі ідеологічні баталії відбувалися між підконтрольними Головному комітету установами: Губернськими комітетами, кожен з яких мав розробити власний проект реформи й Редакційними комісіями – установою, створеною у березні 1859 р. задля узагальнення усіх пропозицій.

Після закриття Редакційних комісій 10 жовтня 1860 р. їхні проекти потрапили спочатку до Головного комітету у селянській справі, а потім до Державної ради. Проекти Редакційних комісій з основних питань реформи були прийняті Головним комітетом, шістьма голосами проти чотирьох (група В.А. Долгорукова, М.М. Муравйова, О.М. Княжевича і окремо від них П.П. Гагарін). До окремих положень все ж було внесено деякі правки. Зокрема, було відхилено прийнятий Редакційними комісіями план виборів мирових посередників селянами, а натомість право призначення мирових посередників на перше триріччя фактично отримували губернатори, які мали затверджуватися Сенатом. Процедура відставки мирових посередників знаходилася поза компетенцією губернаторів і також входила до компетенції Сенату.

Зрештою, не домігшись докорінного перегляду проекту, консерватори вплинули на остаточне визначення величини селянського землеволодіння, яке було затверджене Державною радою на засіданні 11 лютого 1861 р. Суттєво було зменшено селянські наділи і збільшено повинності. Нове законодавство було прийнято 19 лютого цього ж року.

У **висновках** сформульовано узагальнення та підсумовано результати дослідження, що виносяться на захист.

1. Аналіз попереднього наукового доробку свідчить, що проблема діяльності Головного комітету із селянської справи не знайшла свого комплексного висвітлення в історіографії. До малодосліджених аспектів належать подробиці підготовчого етапу цієї реформи, що самим безпосереднім чином пов'язано із роботою Головного комітету, на якій відбулася боротьба ліберальної та консервативної течій російського суспільства.

Дослідження виконане на основі широкої та репрезентативної джерельної бази, представленої як опублікованими так і неопублікованими архівними документами, матеріалами установ, підпорядкованих та підконтрольних Головному комітету, мемуарами та спогадами учасників означеної державної установи. Завдяки аналізу широкого спектру джерел забезпечено належну ступінь достовірності наукових положень та висновків.

Використаний в роботі теоретико-методологічний інструментарій ґрунтується на сучасній методології пізнання історичних явищ і процесів, що забезпечило досягнення поставленої мети дослідження та отримання нових обґрунтованих знань.

2. Заснування імператором Олександром II у 1857 р. Секретного комітету, реорганізованого згодом у Головний комітет у селянській справі

та наділеного надзвичайно широкими повноваженнями, дало новий поштовх до розробки проекту реформи. На перших етапах своєї діяльності Комітетом було зібрано необхідні статистичні матеріали, які повноцінно відобразили справжній стан російського села. Ця інформація викликала суперечки спочатку щодо мети, а згодом щодо засобів впровадження реформи. Гострота суперечностей, що проявилась у ході роботи Головного комітету, дала розуміння процесів, що відбувались у російському суспільстві навіть більше, ніж власне аналіз самих положень реформи, її передумов та наслідків. На нашу думку, це саме той випадок, коли пройдений шлях виявляється важливішим за саму мету, навіть якщо метою було благополуччя всієї держави.

3. Ґрунтовні розбіжності щодо мети самої реформи та розуміння її призначення, оформились у три напрями: ліберальний проект, спрямований на побудову капіталістичних відносин на селі; демократичний напрям, представники якого акцентували увагу на проблемах розвитку російського суспільства, більшу частину якого склали селяни, зокрема – на необхідності подолання соціальної напруги на селі; консервативна опозиція, яка мала на меті збереження існуючого статусу поміщиків та недопущення радикальних перетворень, у чому вбачалася загроза самому існуванню Російської держави.

На наступних етапах підготовки реформи перелічені вище протиріччя загострилися іще більше, і за цим стояли конкретні імена. Ліберальний напрям представляли члени Комітету Я.І. Ростовцев та С.С. Ланський зі своїм радником М.О. Мілютіним, який, хоч і не входив до складу Комітету та фактично був правою рукою міністра і мав на нього чималий вплив. Опорою консерваторів стали В.М. Панін та М.М. Муравйов зі своїм помічником П.О. Валуєвим, який, попри симпатії до лібералів, був головним провідником та упорядником ідей свого безпосереднього керівника. Більшість же учасників Комітету спершу обстоювала консервативні позиції, але згодом приєдналася до лібералів, незважаючи на розбіжності й конфлікти, що загострилися в період прибуття до Петербургу дворянських депутатів першого скликання.

4. Фактичним «полем бою» двох напрямів стали підконтрольні Комітету установи: Губернські комітети, кожен з яких мав розробити власний проект реформи й Редакційні комісії – установи, створені в березні 1859 р. задля зведення усіх проектів в одне ціле. Попри регіональні відмінності, викликані різноманітними чинниками – від географічних і соціальних особливостей до участі видатних особистостей із числа колишніх військових чи, навпаки, декабристів – більшість Губернських комітетів, сформованих з дворян-землевласників, зайняли консервативну позицію і ратували за звільнення селян без землі.

Тим не менше, в Редакційних Комісіях, які спочатку очолював Я.І. Ростовцев, сформувалася ліберальна більшість: М.О. Мілютін, В.О. Черкаський, Ю.Ф. Самарін, П.П. Семенов, яка виступала за звільнення

селян з землею. Навіть смерть Я.І. Ростовцева у лютому 1860 р. і той факт, що його наступником на посаді став консерватор В.М. Панін, не змінила настроїв у Редакційних Комісіях, які з наявного матеріалу змогли створити максимально ліберальний проект.

5. Від часу закриття Редакційних Комісій восени 1860 р. і до прийняття нового законодавства 19 лютого 1861 р. тривало обговорення проекту Комісій у Головному комітеті та Державній раді. Під тиском консерваторів, до проектів, створених ліберально налаштованими учасниками Редакційних комісій було внесено зміни, що суттєво зменшили наділи й збільшили повинності, а також скасували деякі демократичні нововведення, зокрема, вибори мирових посередників. Втім, обмеження, прийняті в такому вигляді, продемонстрували певну еволюцію консервативної думки, яка за короткий час пройшла шлях від позицій беззаперечного захисту інтересів дворян-землевласників до ідеї забезпечення соціальної стабільності на селі, основою чого мала стати община і добрі її зносини з поміщиками. Це стало однією з причин, чому головні пункти проекту все ж залишилися незмінними і увійшли до «Положень 19 лютого».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

- 1) Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – № 11–12. – С. 217–223.
- 2) Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 25 – Вінниця, 2017. – С. 341–347.
- 3) Селянська реформа 1861 року в радянській історіографії 1950-1960-х років. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М.Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 120 (5). – С. 69–72.
- 4) Передумови Селянської реформи 1861 року в Росії через призму діяльності Секретних комітетів // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 26 – Вінниця, 2017. – С. 225–231.
- 5) Квітнева програма 1858 року та її місце в процесі підготовки Селянської реформи 1861 року. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – К.: 2018. – Том 29 (68) № 2. – С. 50–56.
- 6) Персоналії Головного Комітету з селянської справи. // Znanstvena misel. – Любляна, Словенія, 2017 р. – Випуск 1. – С. 38–46.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

- 1) Реформа 1861 р. в іноземній історіографії // «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 5-6 травня 2017 р.). – С. 20–23.
- 2) Проблематика реформи 1861 р. в марксистській історіографії // «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). – С. 192–195.
- 3) Квітнева програма 1858 р. як джерело до вивчення селянської реформи 1861 р. // міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (м. Львів, 24–25 листопада 2017 р.). – С. 61–63.
- 4) Передумови селянської реформи 1861 р. через призму діяльності секретних комітетів // міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Дніпро, 8–9 грудня 2017 р.). – С. 27–31.
- 5) Передумови селянської реформи 1861 р. // V міжнародна науково-практична конференція «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (м. Одеса, 8–9 грудня 2017 р.). – С. 85–89.
- 6) Передумови селянської реформи 1861 р. через призму діяльності секретних комітетів // II міжнародна наукова конференція «Modern educational space: the transformation of national models in the terms of integration» (м. Лейпциг, 26 жовтня 2018 р.). – С. 86–89.
- 7) Передумови Селянської реформи 1861 р. // міжнародна науково-практична конференція «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (м. Баку, 14–15 грудня 2018 р.) – С. 112–115.

АНОТАЦІЯ

Савчук А.А. Діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки реформи 1861 року в Російській імперії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

У дисертації всебічно та комплексно досліджено діяльність Головного комітету у селянській справі (1857–1861 рр.), створеного імператором Олександром II з метою підготовки селянської реформи 1861 р. у Російській імперії, що увійшла до історіографії також і під назвою «Великої реформи». Детально висвітлено ідейну боротьбу між ліберально і консервативно налаштованими учасниками Головного комітету та його структур – Губернських комітетів і Редакційних комісій, вплив рішень Головного комітету у селянській справі на вироблення основних положень зазначеної реформи.

Ключові слова: Головний комітет у селянській справі, діяльність, Російська імперія, Губернські комітети, Редакційні комісії, селянська реформа 1861 р.

АННОТАЦИЯ

Савчук А.А. Деятельность Главного комитета по крестьянскому вопросу по подготовке реформы 1861 г. в Российской империи. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Киевский университет имени Бориса Гринченко. – Киев, 2020.

В диссертации всесторонне и комплексно отражена деятельность Главного комитета по крестьянскому делу (1857–1861 гг.), созданного императором Александром II с целью подготовки Крестьянской реформы 1861 г. в Российской империи, которая вошла в историографию также под названием «Большой реформы». Детально проанализирована идейная борьба между либерально и консервативно настроенными участниками Главного комитета и его структур – Губернских комитетов и Редакционных комиссий, влияние решений Главного комитета на разработку основных положений указанной реформы.

Ключевые слова: Главный комитет по крестьянскому вопросу, деятельность, Российская империя, Губернские комитеты, Редакционные комиссии, Крестьянская реформа 1861 г.

SUMMARY

Savchuk A. The activities of the Main Committee of peasant affairs in preparation for the reform of 1861 in the Russian Empire. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in historical sciences: specialty 07.00.02. – World History. – Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2020.

The dissertation all-around and comprehensively examines activities of the Main Committee of Peasant Affairs (1857-1861), created by Emperor Alexander II to prepare the peasant reform of 1861 in the Russian Empire, which is also part of historiography, known as the "Great Reform". The ideological struggle between the liberal and conservative members of the Main Committee and its structures - the Governorate Committees and Editorial Committees, the influence of the decisions of the Main Committee in the peasant cause on the development of the main provisions of this reform are covered in details.

Key words: Main Committee of Peasant's affairs, activities, Russian Empire, Governorate Committees, Editorial Committees, Emancipation reform of 1861.

Підписано до друку 03.09.2020 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 1,16. Тираж 104 пр. Зам. № 0-52.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.